

Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.

Romi su narod koji je tijekom Drugoga svjetskog rata stradao u mnogim europskim zemljama. Njihovo je stradanje u nekim državama uoči i za vrijeme rata bilo obilježeno politikom istrebljenja, koja se temeljila na rasnim zakonima, a s ciljem rješavanja dotad teško rješivoga „ciganskog pitanja“. Posljedice koje je taj rat ostavio na romsko stanovništvo u Europi nisu samo demografske, već su se prenijele i na sve razine njihova društvenog položaja. Na određen način moglo bi se reći kako je marginaliziran društveni položaj Roma unutar europskih društava imao snažan utjecaj na odnos vlasti prema njima i na njihovo stradanje uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata, nakon kojega se dogodila viktimološka marginalizacija, koja je sažeta u pojmu „zaboravljeni holokaust“. Zaboravljati stradanje naroda u ratu, koji je u nekim zemljama doveo gotovo do njegova nestanka, ne znači samo izbjegavati svaku odgovornost – pravne, političke, materijalne ili druge prirode – za taj zločin, već i omogućivati ponavljanje istog obrasca progona prema tom narodu. Drugi svjetski rat može se na određen način smatrati jednim od vrhunaca netrpeljivosti domicilnog (europskog) stanovništva prema Romima kao vječnim „onim drugima“ (strancima). Takvu netrpeljivost sve se više nastoji obuhvatiti pojmom protuciganizma.

U sličnome povijesnom kontekstu može se promatrati i položaj Roma na hrvatskim područjima, posebice tijekom Drugoga svjetskog rata. Namjera je ovog djela pridonijeti razumijevanju stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Potrebno je napomenuti kako je knjiga nastala kao rezultat znanstvenoistraživačkog projekta *Stradanje Roma na području Nezavisne Države Hrvatske za vrijeme Drugog svjetskog rata*, čijim je nositeljem Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, a partnerska organizacija Romsko nacionalno vijeće iz Zagreba. U opisu projektnoga prijedloga, između ostaloga, navodilo se kako će proučavanje biti usmjereno na analizu dostupnih arhivskih, muzejskih i drugih relevantnih izvora u određenome vremenskom okviru te kako „nije cilj prikupiti sve izvore, već one najrelevantnije“. Kao cilj projekta postavljalo se provođenje jednogodišnjega istraživanja te izdavanje znanstvene publikacije s rezultatima istraživanja unutar toga razdoblja. Istraživanje je obuhvatilo trinaest arhivskih, četiri muzejske i dvije knjižnične ustanove. Među arhivskim ustanovama ono se provodilo u: Hrvatskom državnom arhivu, Državnom arhivu u Zagrebu, Državnom arhivu u Karlovcu, Državnom arhivu

u Varaždinu, Državnom arhivu u Bjelovaru, Državnom arhivu u Slavonskom Brodu i njegovu Odjelu u Požegi, Državnom arhivu u Sisku, Državnom arhivu u Osijeku, Državnom arhivu u Pazinu, Vojnom arhivu Republike Srbije u Beogradu, Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu te Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci. Istraživanje se obavljalo i u sljedećim muzejskim ustanovama: Hrvatskom povijesnom muzeju, Muzeju grada Koprivnice, Muzeju romske kulture u Beogradu i Historijskome muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a u okviru knjižničnih ustanova obuhvatilo je Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu te Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu. Izbor ustanove koja će se obuhvatiti istraživanjem ponajprije se temeljio na dotadašnjim spoznajama o mogućem posjedovanju relevantnih dokumenata, kao i na dostupnim podacima o većoj prisutnosti romskog stanovništva na tim područjima uoči i početkom Drugoga svjetskog rata. U sklopu navedenog projekta pronađeno je dvjestotinjak spisa s više od tisuću stranica dokumenata, u kojima se ne nalaze samo podaci o odnosu vlasti prema Romima, već i o njihovoj ratnoj svakodnevi.

Knjiga je podijeljena na tri veća dijela. U prvome se donosi tekst Danijela Vojaka o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, čija je namjera istaknuti neke od aspekata navedenog stradanja na temelju postojećih znanstvenih i drugih istraživanja. Drugi dio knjige čini izbor dokumenata koji se odnose na stradanje Roma u NDH, a koje su autori ovog djela prikupili unutar navedenih arhivskih, muzejskih i knjižničnih ustanova. U trećem dijelu Danijel Vojak iznosi bibliografski izbor radova koji se dotiču stradanja Roma u NDH.

Ukratko je potrebno istaknuti kako se Rome kao posljednje slobodnjake, kako ih je uoči Drugoga svjetskog rata nazvao hrvatski književnik Ivan Goran Kovačić, u povijesti proganjalo upravo zbog njihove slobode, načina života, kulture, tradicije i jezika. Negativna percepcija vlasti i stanovništva u mnogim europskim zemljama, uključujući i Hrvatsku, većinom se temeljila na predrasudama da se uvijek radilo o „onim drugima“. Upravo u novoosnovanoj NDH Rome se smatralo „onim drugima“ i svojevrsnim neželjenim dijelovima društva, što se posebice isticalo u rasnim zakonima, koji su doneseni ubrzo nakon dolaska ustaša na vlast. Vlasti NDH Rome su smatrale „parazitima“ i „čirevima“, koje je potrebno što prije ukloniti iz hrvatskoga čistoga rasnog organizma. Prvi potez vlasti NDH bilo je njihovo popisivanje ljeti 1941., kako bi se uvidjelo pravo demografsko stanje romske populacije i stvorili određeni temelji za rješavanje onoga što se nazivalo „ciganskim pitanjem“. Vlasti su ubrzo odbacile ideje o kolonizaciji Roma na određenim prostorima unutar države zbog problema u njezinu provođenju uslijed ratnih neprilika. Umjesto toga, nešto više od godinu dana nakon dolaska na vlast u NDH, ustaške vlasti odlučile su se za masovno deportiranje Roma iz svih dijelova države u jasenovački logor. Uslijedile su organizirane deportacije, a vlasti su Rome obmanjivale

obećanjima da će ih odvesti na područja gdje će moći živjeti i raditi u miru. Umjesto toga, njihovo krajnje odredište bio je jasenovački logor, u koji je većina Roma dovedena od kraja svibnja 1942. do kraja ljeta iste godine, a ondje su bili podvrgnuti mučenju i ubijanju. Prema nekima, većina ih je ubijena u tome razdoblju, dok je tek manji dio pošteđen zbog njihova služenja logorskim vlastima u ubijanju i pokapanju logoraša. No, i oni su početkom 1945. ubijeni. Dostupni izvori ukazuju na činjenicu da su se deportacije Roma odvijale prije i poslije masovnih deportacija sredinom 1942., što sugerira određenu sustavnost u politici vlasti NDH prema njima. Dio Roma uspio je izbjeći deportacije, a to se posebice odnosi na sedentarne Rome muslimanske vjeroispovijesti, koji su živjeli na bosanskohercegovačkom području, a nazivali su ih „Bijelim Ciganima“. Tako je dio muslimanskih intelektualaca uz podršku Islamske vjerske zajednice uspio ishoditi zaštitu tih Roma, dokazujući kako se oni zbog svojega načina života, običaja i vjere više ne mogu smatrati Romima, već su se smatrali neodvojivim dijelom bosanskohercegovačkih muslimana, a time i – sukladno s tadašnjom državnom ideologijom – sastavnim dijelom hrvatskog naroda. I u tome slučaju znanstvena istraživanja moraju otkriti koliko se točno Roma na taj način spasilo od deportacija u Jasenovac. Manji dio uspio je izbjeći deportacije i pridružiti se partizanskom pokretu kao obliku otpora prema vlastima NDH. Iako su podaci o sudjelovanju Roma u partizanskim jedinicama malobrojni, istodobno ukazuju kako su oni u njima bili prisutni. Ustaške su vlasti iskoristavale Rome ne samo u jasenovačkom logoru kao pomagače u provođenju ubijanja i pokapanju žrtava, već i kao dio svojega obavještajnog sustava. Osim toga, spominje se nekoliko slučajeva Roma koji su pomagali lokalnim vlastima u zločinima, kao i onih koji su radili određene logističke poslove (poput nabavke konja za vojsku). Dio stanovništva u NDH nije dijelio istu politiku odnosa prema Romima, već se aktivno uključio u njihovo spašavanje. Nerijetki su primjeri suradnje stanovništva s vlastima neke lokalne zajednice, u kojima su od nadležnih vlasti tražili zaštitu, oslobođanje i vraćanje Roma iz jasenovačkog logora, koji su dolazili s njihovih područja, smatrajući ih dobrim i poštenim članovima njihove zajednice. Manji dio tih molbâ riješen je pozitivno, no mora se istaknuti kako su u spomenutim molbama sudjelovali i lokalni dužnosnici NDH, koji su se time na neki način odupirali politici središnjih vlasti prema Romima. Završetkom Drugoga svjetskog rata u svibnju 1945. bile su uočljive posljedice za romsku zajednicu u Hrvatskoj. Demografske posljedice iz toga rata potonja je nadoknadila tek šezdesetak godina kasnije. Pokušaj uništenja Roma u Hrvatskoj nije uspio, a možda su u tome određenu ulogu imali i humani primjeri njihova spašavanja u ratu od neromskog stanovništva. Poslijeratna svjedočenja i izvješća raznih državnih i lokalnih povjerenstava za utvrđivanje ratnih žrtava nisu značajno pridonijela osvješćivanju šire javnosti o razmjerima stradanja toga manjinskog stanovništva. Ono što je uslijedilo

može se obuhvatiti pojmom „zaboravljeni holokaust“, koji se uvelike koristio u mnogim europskim zemljama nakon Drugoga svjetskog rata. Upravo je jedan od ciljeva ove publikacije učiniti pomak u razumijevanju stradanja Roma u NDH, koji se ponajprije temelji na znanstvenoj argumentaciji arhivskim i drugim relevantnim izvorima. Time se želi potaknuti rasprava, i u široj javnosti i u užoj akademskoj zajednici, te istodobno ukazati na potrebu da se nikada ne zaboravi stradanje Roma.

Danijel Vojak